शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

कालिदासस्य काव्यकलासौष्ठव प्रतिपादनम्।

महाकवि कालिदासोऽस्माकं राष्ट्रियकविरस्ति। भारतीय संस्कृतेः [illegible] परिपोषक आसीत्। [illegible] भारतीय संस्कृतिरासीत्। [illegible] एक [illegible] मनोरञ्जनं [illegible]। अस्य काव्येषु [illegible] कल्पनाशक्तिः, प्रकृति चित्रणम्, [illegible] प्रतीक [illegible]। अस्य काव्येषु [illegible]। [illegible] सिद्धान्ताः [illegible]। [illegible] मधुरः [illegible] [illegible]। [illegible] काव्येषु [illegible]। [illegible] कालिदासस्य काव्येषु [illegible]।

महाकविः कालिदासः [illegible] विक्रमादित्यस्य [illegible]। कालिदासोऽद्वितीयो [illegible] कविरस्ति। [illegible] तथापि अस्यैव कविताकामिनी [illegible] कालिदासस्य प्रसिद्धो वर्तते। 'उपमा कालिदासस्य' इत्युक्तिः प्रसिद्धैव। [illegible] अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य चतुर्थोऽङ्कः परम [illegible] शकुन्तलायाः [illegible] महर्षि [illegible] शकुन्तलायाः [illegible] वर्तते।

वाल्मीकेः व्यासस्य पश्चात् विद्वत्समाजे सर्वप्रथम महाकविः कालिदास एव प्रसिद्धः। [illegible] महाकविः। तद्विषये मल्लिनाथेनोक्तम् —

'कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये तु मादृशाः॥'

[illegible] मानव हृदयेन सह अत्यन्तं [illegible] महाकवि कालिदासस्य [illegible] पदार्थाः मानवीयं अनुभूतिपूर्णं [illegible]। [illegible] अनुभवन्ति। यद्यपि कालिदासो रससिद्धो महाकविः [illegible] तथापि स विशेषतः शृङ्गार-करुण-शान्ताद्भुत रसप्रतिपादने पटुरस्ति इति

उपेन्द्र झा
13/8/20
प्राध्या० प्रा० साहित्य
रा० ज० सं० महावि०
[illegible], पूर्णियाँ

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

<u>वेणीसंहार नाटकस्य श्लोक व्याख्या</u>

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥१

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः वीररस प्रधान कवि श्रेष्ठ ख्याति लब्धः महाकविः भट्टनारायणस्य अमूल्य कृतिः वेणीसंहार नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् समुद्धृतोऽस्ति। श्लोकेऽस्मिन् यदा द्रौपद्याश्चेटी भीमं द्रौपद्याः तिरस्कार प्रतीकारार्थं प्रेरयति तदा क्रुद्धो भीमसेनः स्व भीषणां प्रतिज्ञां कथयति।

हे देवि ! चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिः भीमः तव कचान् उत्तंसयिष्यति।

चञ्चदिति। हे देवि = हे पाञ्चालि ! चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य च चञ्चन्तौ, च तौ भुजौ, ताभ्यां = स्फुरद्बाहुभ्यां भ्रमिता = परिभ्रामिता, या चण्डगदा = भीषणा गदा, तस्याः अभिघातः = प्रहारस्तेन, सञ्चूर्णितेन = चूर्णीकृतम्, ऊरुयुगलम् = जघनद्वयम्, यस्य तथाविधस्य। सुयोधनस्य = दुर्योधनस्य, स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिः — स्त्यानं = स्निग्धं, यथा स्यात् तथा अवनद्धं = संसक्तं, घनं = सान्द्रं शोणितं रुधिरं तेन शोणः = लोहितः, पाणिः = करौ यस्य सः भीमः = अयमहं भीमसेनः, तव = ते द्रौपद्याः कचान् = केशान्, उत्तंसयिष्यति = चिरात् उन्मुक्ततया जटिलीभूतान् दुर्योधन रुधिरेणैव पुनः वेणीबन्धं प्रापयिष्यति। अत्र वसन्ततिलका वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा- उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः इति।

=

उपेन्द्र झा
13/8/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
[illegible]

शास्त्री प्रथम वर्षस्य कृते (साहित्यम्)

अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाम नाटकस्य श्लोक व्याख्या

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
    स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
    शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥"

श्लोकेऽस्मिन् आखेटक्रमे राजानं वैखानसेन मृगमारणात् निवारितः तत्प्रार्थनया आतिथ्य सत्कार ग्रहणार्थम् आश्रमं प्रविशन् राजा दुष्यन्तः यदा सखीभ्यां सह आश्रम वृक्षान् सिञ्चन्तीं शकुन्तलां ददर्श तदा अस्याः प्रकृत्या मोहकं रमणीयं तस्याः सौन्दर्येण प्रभावितः सन् तस्याः आश्रमधर्मे नियोजकारं महर्षिं कण्वमुपालभते ।

अन्वयः यः इदं किल अव्याजमनोहरं वपुः तपःक्षमं साधयितुं इच्छति, सः ऋषिः ध्रुवं नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुं व्यवस्यति ।

किल = निश्चयेन यः = ऋषिः इदं = पुरोदृश्यमानम् वपुः = शरीरं अव्याजमनोहरं = स्वाभाविकसुन्दरं तपः = तपश्चर्या क्षमं = सहनयोग्यं साधयितुं = निर्मातुम् इच्छति = वाञ्छति, सः ऋषिः ध्रुवं = निश्चयेनैव नीलोत्पलपत्रधारया = नीलकमल पत्रस्य धारया शमीलतां = तन्नाम्नीं लतां छेत्तुं = कर्तयितुं व्यवस्यति = उद्योगं करोति यथा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां कर्तन उद्योगः अनुचितस्तथैव शकुन्तलायाः आश्रम धर्मे नियोगोऽपि अनुचित एव ।

अत्र सुकुमारेण शकुन्तलायाः शरीरेण आश्रमधर्मं पालनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छावत् इति निदर्शनाऽलङ्कारः । 'अभवन् वस्तु सम्बन्धः उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात् । 'ध्रुवमित्यत्रोत्प्रेक्षेति' निदर्शनोत्प्रेक्षयोः परस्परं निरपेक्षयोः एकत्र वर्तमानत्वात् संसृष्टिः । वंशस्थवृत्तम् - जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इति

उपेन्द्र झा

12/8/20

सहायक प्रा० साहित्य

रा० ब० सं० महाविo

कुशेश्वर, दरभंगा